

MIDDELEEUWS BEGRAVEN DOOR SCHOKKEBROERS EN MATEWIJVEN IN GENT

Deel 2. In ‘gariten’ en een ‘celle’ op de Sint- Michielsvest

Luc Devriese

In dit tweede deel bekijken we de nogal ongewone middeleeuwse woonvorm van de Gentse begraafbroeders, de schokkebroers, alias cellebroeders. In Gent huisden ze op de oude stadsvesten bij de Poel. Daar stoten we op de zonderlinge naam van hun meer dan waarschijnlijk erg schamele onderkomens: gariten. We zullen zien dat dit oorspronkelijk plekken waren op de vestwallen waar de stadsverdedigers konden schuilen. Groepjes begravers kwamen er wonen nadat de verdedigingsfunctie overgenomen was door nieuwe en ruimere stadsversterkingen. In dezelfde buurt beschikten de broeders ook over minstens één celle onder de vestwal en een vesttoren (zie artikeltje over het Kraakhuis elders in dit tijdschrift). De Gentse stadscijnsboeken (‘erfelijke renteboeken’) geven ons een uniek inzicht in de primitieve woonvorm van de schokkebroers - cellebroeders in de late middeleeuwen.

De veste van de ‘broederkins’

Om een en ander duidelijk te maken, eerst een woordje uitleg over de Gentse stadsverdediging. Die was voor het grootste gedeelte van de opeenvolgende en alsmaar uitbreidende vesten gebaseerd op kunstmatige overstroming (militaire inundatie). Bij dreigend gevaar konden de laag gelegen meersen rond de stad onder water gezet worden of minstens sompig gemaakt door het sluiten of openen van welbepaalde stuwten (speien). Een efficiënte en goedkope verdediging! Aan de Houtlei was dat slechts gedeeltelijk mogelijk. Er buiten lag immers een vrij uitgestrekte zanderige zone die – typisch overdreven voor dit vlakke land – aangeduid werd als Terra montium: bergland (!). Die naam ver-

dween, maar enkele straatnamen in die buurt getuigen er nog van: Onderbergen, Zandpoortstraat, Galgenberg.(1)

De stadsversterkingen aan de Ketelvaart en de Houtlei, aangelegd in de jaren 1150-1200 (afb. 1) verloren zo'n twee eeuwen later hun functie in de snel uitbreidende stad. In de 14de en 15de eeuw kreeg Gent namelijk veel ruimere nieuwe omwallingen, ongeveer ter hoogte van de huidige stadsring. De oude vesten met stadspoorten en verdedigingstorens bleven toen bestaan. Ze werden door de Stad als vestigingsplaats toegewezen aan, onder andere, een gemeenschap van begraafbroeders. Dat was een groep mannen die, min of meer religieus geïnspireerd, begravingen verzorgden, al dan niet tegen betaling. Zoals we in deel 1 zagen, werden ze in de officiële papieren cellebroeders, door het volk schokkebroers, genoemd. In de jaren 1300 had men het dikwijls over de 'broederkins up de veste' en ook wel over matemannen en grauwe broederkens. Iets verderop huisde een gemeenschap van matevrouwen (matevrouwen, grauwezusters) die in dezelfde sector actief was. Over deze laatste is heel wat minder geweten.

Met 'up de veste' bedoelde men in onbruik geraakte stadsversterkingen dicht bij de Turrepoort, destijds ter hoogte van de huidige Poel, niet zo veraf van de Sint-Michielskerk. Hoe zagen de vesten er daar uit? Het valt niet mee daar een goed gefundeerde voorstelling van te vormen. Er zijn namelijk geen archeologische waarnemingen die ons daarover rechtstreeks inlichten. De basis van de vestmuur die, na gedeeltelijke afbraak, tot veststraatje diende, het Schokkebroersvestje, verdween vooraleer hij deskundig kon onderzocht worden. Wel kunnen we via extrapolatie hypothesen formuleren.

Hiervoor baseren we ons op wat er wel degelijk archeologisch kon onderzocht worden op en in dezelfde vest, maar dan bij de Postteernepoort en de Zandpoort. (2) Belangrijk onderdeel van de stadsversterking in deze zone was een stevige en hoge muur met spaarbogen uit Doornikse kalksteen (afb. 2). Bij de Zandpoort bleek die tot 2,5m breed onderaan en nagenoeg 10m hoog, gemeten vanaf de aanlegbasis tot de top. Hij was opgetrokken in uiterst verzorgd metselwerk van Doornikse breuksteen van goede kwaliteit. Aan de stadszijde van de muur werd er vermoedelijk een aarden wal tegenaan opgeworpen, wellicht met grond opgedolven uit de toen aangelegde gracht. De wal verstevigde de muur en diende als loopruimte voor de verdedigers, die er beschermd waren door een boven de aarden wal uitstekend gedeelte van de vestmuur: de borstwering.

Het hierboven beschrevene is een veronderstelling: van het aarden wallichaam bleef niets over voor archeologisch onderzoek. Nadat de verdedigingsfunctie in de jaren 1300 verdween, kon de zandige aarde immers gebruikt worden voor allerlei ophogingen en bouwwerken. Bij de muur lag dat anders: die bleef bewaard waar hij een functie kreeg als achterwand van er tegenaan gebouwde huizen, zoals bij de Zandpoort het geval was, en ook (maar dan half – of meer dan half – afgebroken) als veststraatje: het Schokkebroersvestje. ‘Bewaard’ is bij dat ‘vestje’ wel niet het juiste woord. In de vorige eeuw immers verdween wat er nog van overgebleven was na de gedeeltelijke afbraak omstreeks 1560. Er resten enkel een paar foto’s en andere afbeeldingen (zie afb. 2 hierbij en in de vorige GT aflevering: afb. 1 en 2).

Afb. 1. Gedeelte van de twaalfde-eeuwse stadsvest. Links onder beginnend, zien we naast de Ketelvaart de beboomde Kouter met twee ‘gaaisprangen’ (schutterstorens). De vestwal (Koutervest) naast het kanaal, waarop oorspronkelijk ook ‘gariten’ aangebracht waren, is weggegraven. Naast het minderbroederklooster (nu Oud Justitiepaleis) ‘dwarst’ dit kanaal de Leie ter hoogte van de huidige Pekelharing. Even verder maakt het kanaal een bijna rechte hoek en vervolgt nagenoeg parallel met Leie als Houtlei om tenslotte terug om te buigen naar de Leie. De begraafbroeders huisden op de vest in ‘gariten’ bij de Turrepoort, nu Poel, boven rechts (detail uit een bewerkte versie van het stadsplan van Hondius, 1641).

Afb. 2. Ruïnes van de vest aan de Houtlei met duidelijk herkenbaar de basis van een toren en een spaarboog (uit *Messenger des Sciences historiques de Belgique*, Hebbelynck, Gent, 1843).

Gariten

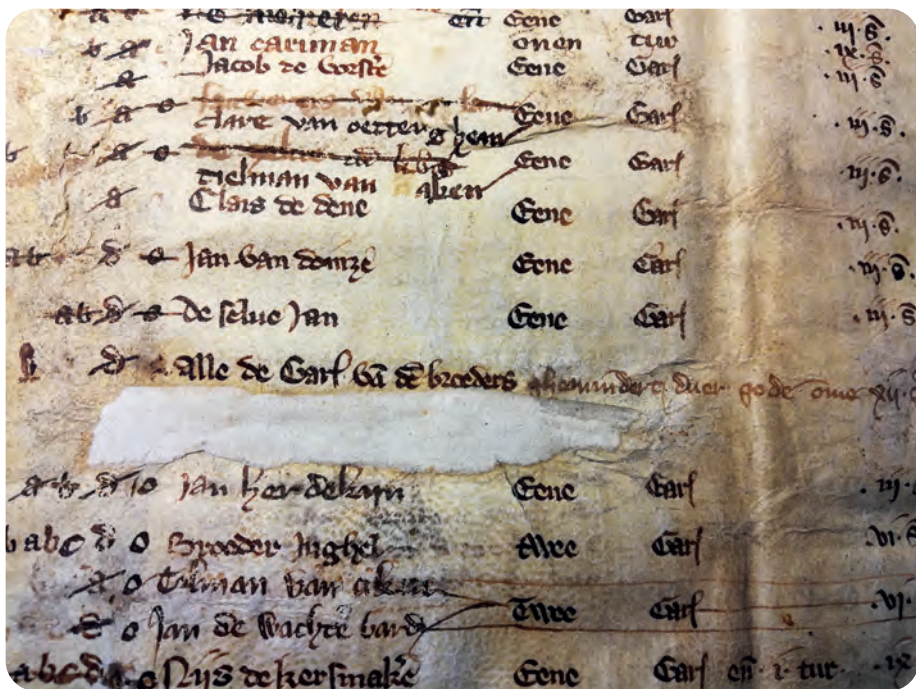
Nadat de vesten aan de Oude Houtlei vrijgekomen waren voor nieuwe bestemmingen, bleven de gronden en constructies stadseigendom. Heel het langgerekte terrein werd in perceeltjes verdeeld en aan, onder andere, de begraafbroers in gebruik gegeven tegen jaarlijkse betaling van een klein en onveranderlijk bedrag, een ‘cijns’. Dit gebeurde eveneens met de buiten dienst gestelde uitkijktorens. Eigenlijk waren die cijnzen niet meer dan de symbolische erkenning van het eigendomsrecht van de stad op de grond, ieder jaar te vernieuwen. Het grootste deel van de stedelijke grondeigendom had te maken met de middeleeuwse stadsverdediging. Vandaar dat ze meestal gegroepeerd lagen in welbepaalde zones. Hoewel de cijnzen al vroeger bestonden, verschijnen ze pas in 1325-1326 in de bewaard gebleven stadsrekeningen. (3)

Vanaf 1337 tot aan de Franse Tijd werden dezelfde bedragen apart genoteerd in de openvolgende ‘erfelijke renteboeken vander stede’ of cijnsboeken van de Stad. Ze vormen een ononderbroken reeks tot aan het einde van de 18de eeuw. Voor een goed begrip: tot aan de Franse Tijd hadden de eigenaars meestal enkel hun huis (of huizen) in bezit, terwijl de gronden waarop die stonden, eigendom waren van instellingen, geestelijke en wereldlijke. Enkel de in Gent heel bekende, maar weinig talrijke ‘Vrij huis – Vrij Erf’ eigendommen maakten daar uitzondering op.

Afb. 3. Pestdoden begraven: detail uit een miniatuur met voorstellingen van de pest in Florence in een uitgave van Boccaccio's Decamerone, tweede kwart vijftiende eeuw bewaard in BNF, Parijs. Overgenomen uit: Vanwijnsberghe, A., Verroken, E., 2017, *A l'Escu de France. Guillebert de Mets et la peinture des livres à Gand à l'époque de Jan van Eyck*, KIK-IRPA, Brussel.

Veruit de belangrijkste in cijns gevende instelling was de Stad. Elders in stedelijk gebied waren de cijnspercelen meestal bestemd om huizen op te bouwen, maar op de hier besproken vest was de overgrote meerderheid in gebruik als ‘garite’. Er waren er heel wat. De ene naast de andere staat vermeld op de Kouter langs de Ketelvaart en in het verlengde ervan aan de andere zijde van de Leie tot bij de Turrepoort. Over het grootste gedeelte dus van de twaalfde eeuwse vesten in het zuidwesten van de stad. In het derde stadscijnsboek (1370) vinden we 55 gariten ‘up de veste an de Coutre’ (aan de stadzijde van de Ketelvestgracht). Bij de ‘Santporte ende de Pasterneporte ende de Turreporte’ waren het er 43 (4)

Afb. 4. Cijnsnoteringen van een hele reeks gariten (afgekort Gar/) in het stadscijnsboek van 1357-1360 (SAG reeks 152 nr. 1, f. 23v). De meeste privé personen hadden er slechts één in gebruik en betaalden jaarlijks 3 schellingen (overkapte letter s). Midden lezen we: ‘alle de gar(iten) va(n) de(n) broeders ghemindert duer gode om(m)e XII s’. Vermoedelijk genoten de broeders dus een gunsttarief ‘om gods wil’. De tekst op de lijn er onder is weg gekrabbt en bedekt met een strookje vastgekleefd papier. Die manier van correcties aanbrengen werd wel meer gebruikt in manuscripten op perkament. Twee lijnen lager staat ‘broeder inghel’ genoteerd die zes schellingen moest betalen voor twee gariten.

In stadsrekeningen met opsommingen van grondcijzen van 1330-1331 staan voor het eerst specificaties genoteerd voor percelen op de vesten. Naast gariten, toen 65 in totaal, was er nog een ‘glende’ (later aangeduid als ‘galeide’: galerij) en zes niet nader gespecificeerde torens (vermoedelijk uitkijktorens). Ook de twee stadspoorten in die buurt (Posteerne- en Turrepoort) werden geheel of gedeeltelijk in cijns gegeven. De bedragen verschuldigd voor de gariten tussen de Posteerne- en de Turrepoort waren allen nagenoeg gelijk. De overgrote meerderheid was aan telkens verschillende personen in cijns gegeven. Enkele privé personen hadden er twee. Een zekere Nise den Kersemakere had er vijf, dicht bij de Turrepoort.

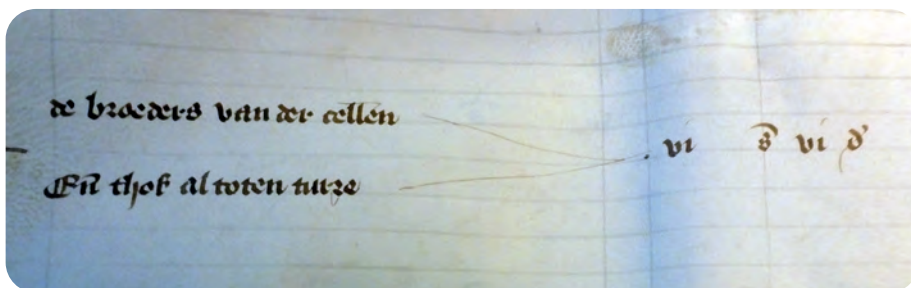

Afb. 5. Stenen werpkogels opgegraven aan de Kuipgaten. Die versterking (eigenlijk een versterkte stuw) werd gebruikt als stedelijk munitiemagazijn. We veronderstellen dat de gariten, zolang de vest effectief dienst deed als versterking, moesten bestand zijn tegen dergelijke ‘zwaargewichten’. Het is wel niet zeker of er bewoonde gariten aangelegd waren in de nog functionerende versterking aan de Houtlei (uit Laleman e.a., 1996).

Van ‘broederkins’ was nog geen sprake. Ze duiken allicht niet toevallig op in 1347-1350 precies in de periode dat de builenpest haar verschrikkelijk werk begon in onze streken (afb. 3). Ze konden vanaf toen gebruik maken van meerdere ‘g(h)ariten’ en van een vesttoren, ook aangeduid als Kraakhuis. We zullen nader ingaan op die toren in een apart GT artikeltje over die eigenaardige term Kraakhuis in verband met pest. De cijzen werden zeer waarschijnlijk in een ononderbroken reeks genoteerd, gaande van zuid naar noord.

Hieruit kunnen we afleiden dat die van de broeders dicht bij de Turrepoort gelokaliseerd waren. De hoogte van het cijnsbedrag van ‘alle de gariten’ aan hen toegewezen, duidt erop dat ze er aan het einde van de veertiende eeuw meerdere in gebruik hadden (afb. 4).

We veronderstellen dat de cijnsbetalers op de vest hun onderkomens mochten inrichten op die perceeltjes boven, in, of half in de aardewal, achter de borstwering. Die konden opgetrokken en gedekt zijn met balken en leem of aarde. Gezien de verdedigingsfunctie weggevallen was, kon het ook met stro of riet. Sjofel allicht. De gariten van de broeders waren toegankelijk vanuit de Sint-Michielsstraat. (6)

Afb. 6. Rekeningpost in het stadscijnsboek van 1382-1404 (SAG, reeks 152 nr. 5, f. 42v, detail): ‘de broeders van der cellen ende ’t hof al toten (tot den) turre: 6 s (schellingen) - 6 d (denieren)’.

Het woord garite, verwant met het Franse ‘garer’ (denk aan garage) en ook met ‘guérite’, duidt op bewaren, vrijwaren. (7) Vermoedelijk stamde die nog uit de tijd dat de vesten aan de Ketelvaart en de Houtlei effectief in gebruik waren voor de stadsverdediging. Achter de borstwering konden de verdedigers onder een liefst zo stevig mogelijk afdak hopen gevrijwaard te blijven tegen de pijlen, vuurpijlen en werpstenen (afb. 5): stenen. Geen kogels of ontploffende bommen! Die konden de aanvallers – voor zover die ooit kwamen opzetten – op hen laten neerkomen met springtuigen, in Gent meestal ‘springalen’ genoemd, later met kanonnen. (7)

Cellebroeders: de naam in officiële papieren

De vroegste ons bekende Gentse vermelding van de benaming cellebroeders is te vinden in het testament van Margrite vander Cleye (15 oktober 1400): ‘Item den Cellebroeders in aelmoesenen ende omdat zij mi (zullen) draghen

rechte ten grave'. Naast een geldsom kregen de broeders haar 'beste paer cleederen'. (8) Ook in andere steden vormden zich in die tijd dergelijke gemeenschappen. In Brussel, Antwerpen en Hasselt kan je nog steeds door een Cellebroerstraat wandelen. Zoals in Gent waren de cellebroers er gevestigd net buiten op of bij de oudere stadsmuren en onderscheidden ze zich in de verzorging van pestlijders in 1348-1349.

Vanwaar die 'celle in de benaming? Die kan niet afgeleid zijn van cel in de zin van kloostercel. Voor dergelijke 'luxie' waren de gemeenschappen in die tijd nog te arm. Nog een andere mogelijke betekenis, die van gevangenis, mag eveneens uitgesloten worden. Het opsluiten of 'in verzekerde bewaring geven' van zwakzinnigen en van wat Frans De Potter 'berispelijke jongelui' noemde, gebeurde op de Sint-Michielsvest pas eeuwen later. Nog minder waarschijnlijk doelde men op graf in de betekenis van grafkelder of -tombe. Die waren schaars en enkel in of heel dicht bij kerken gelegen. We mogen aannemen dat cellebroe(de)r verwijst naar het Latijnse *cela*: kamer, schuilplaats, al dan niet tijdelijke bergplaats (uit het Latijnse werkwoord *celare*: verbergen, verschuilen). Hoe zo'n *cela* er feitelijk uitzag, valt niet met zekerheid te achterhalen. Celle en garite hebben wel nagenoeg dezelfde betekenis. Denk ook aan abri en schuilkelder (9), termen waarmee onze ouders en grootouders goed vertrouwd waren in de vorige eeuw.

Een notitie in het stadscijnsboek opgemaakt in 1495 geeft misschien een indicatie. Daarin staat genoteerd dat de broeders mogen 'commen van binnen haerlider celle onder de veste in de Sint-Michielsstrate' zonder extra cijns te betalen (10). In tegenstelling tot de gariten was de celle dus onder de vestwal gelokaliseerd. Op een cijnslijst (afb. 6) staat de cijns 'van der cellen' genoteerd samen met de hof ('ende thof') en lijkt een onderscheid gemaakt te worden tussen de celle en de gariten. Vermoedelijk duidt hof op de oeverzone vanaf de voet van de muur tot aan de Houtleigracht. Misschien gaf de celle daarop uit? Het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verwijs en Verdam vermeldt, naast de algemene betekenis van woning, die van onderkomen (hospitium) ingericht met een liefdadig doel, of in de betekenis van klein klooster of kluis. 'Cella aurea' (gouden cel) was voor bepaalde kloosterstichtingen een veel gebruikte term.

Noten

- 1 Gelaude, F. (2010). Rivierduinen en dekzanden. *Erfgoedmemo Gent* nr. 44. Een landschap best te vergelijken met wat vandaag in Sint-Martens-Latem en Deurle te zien is.
- 2 Voor de omgeving Zandpoort zie Laleman, M.C., Lievois, D., Raveschot, P. (1985). De stadsversterking bij de Zandpoort: archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. In: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, jg. 9 nr. 2, p. 16-41; voor de muur bij de Posteerne, zie Stoops, G. (2016). De Posteernepoort. *Erfgoedmemo Gent* nr. 85; Laleman, M.C., Stoops, G., Vermeiren, G. (1991). Posteernestraat 21. In: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, jg. 21 nr. 3-4, p. 102-103; Stoops, G., Vermeiren, G. (2012). Posteernestraat 21, Ibidem, reeks 2 nr. 6, p. 93-94.
- 3 SAG reeks 400. Met transcriptie in Vuylsteke, J. *Gentsche Stads- en Baljuwsrekeningen 1230-1336*, delen 1 en 2, p. 420, 422, 509, 519, 520, 581, 638, 640, 692, 743, 944.
- 4 SAG reeks 152, stadscijnzen, nr. 1 (ca. 1337 tot 1360), f. 26v: 'alle de gar(iten) va(n) de(n) broeders'; idem (niet afgekort) in nr. 2 (1360-1369), f. 33 en in nr. 3 (1370), f. 38. In nr. 1 werden tussen het aanleggen van de notities (ca. 1337) en het afsluiten (1360), gedeeltelijk na afschrepen, door telkens een andere hand twee keer veranderingen aangebracht i.b.t. de gariten van de broeders.
- 5 SAG, reeks 152 nr. 8 (1495), f.156v. Met verwijzing naar het betreffende schepenbesluit van 6 oktober 1462.
- 6 De Nederlandse 'w' is gelijk aan de Franse 'g' zoals in Willem en Guillaume, Walter en Gautier, enz. Uitgebreid in het elfdelige *Middelnederlandsch Woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam (1882-1941, Martinus Nijhoff, Den Haag). Met bij garite meerdere citaten uit de Gentse stadscijnsboeken i.v.m. de hier besproken vest. Het werk is raadpleegbaar in de leeszaal van het Gentse stadsarchief - De Zwarte Doos en in zwaar geamputeerde vorm op het Internet. De interpretatie 'wachthuis, uitkijkpost' die aan garite gegeven wordt, is te beperkt.
- 7 Laleman, M.C., Lievois, D., Stoops, G. (1996). Stenen kanonkogels in Gent. Omtrent een vondst aan het Kuipgat. In: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, jg. 20 nr. 4, p. 15-42.
- 8 SAG, reeks 333, 1400-1401, f. 7 (transcriptie in Nota's Van Werveke, map 'pest'). Nadat de aanduiding 'broederkins up de veste' al eerder opgedoken was, werd het in 1423 'broederkens vander celle up de veste' (De Potter, F., 1893-, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, deel 7, Siffer, Gent, p. 276-294).
- 9 Het Latijnse woord cela werd vroeger uitgesproken als kela of kella. Vandaar kelder in het Nederlands, Keller in het Duits, maar naast cave ook cellule in het Frans en cellar in het Engels.
- 10 SAG, reeks 152 nr. 8, f.156v. 'De selve broeders mueghe(n) comme(n) van binnen haerlieder celle o(n)der de veste in Sente Michiel strate zonder cheyns daer af te ghevenen tot weder segghen van scepenen actu(m) VI octobris. LXII'. Met verwijzing dus naar het betreffende schepenbesluit van 6 oktober 1462. Het verschuldigde cijnsbedrag (6 schelling 6 denier) voor die celle bedroeg bijna het dubbele van dat voor een garite.